

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

КАЧМАЛА Вікторія Іванівна

УДК 94 (447.5)''19'': 3(043.3)

**ДЕМОГРАФІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

07. 00. 01 – історія України

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник

кандидат історичних наук, доцент
Філоретов Віктор Миколайович,
Кіровоградський державний педагогічний
університет імені В. Винниченка,
декан факультету історії та права.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Стельмах Сергій Петрович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри історії Росії;

кандидат історичних наук, доцент
Ступак Федір Якович,
Національний медичний університет
імені О.О. Богомольця,
доцент кафедри соціальної медицини
та охорони здоров'я.

Захист відбудеться « 21 » травня 2010 р. о 16.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.
Автореферат розісланий «16 » квітня 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Демографічна ситуація, що склалася в сучасній Україні, обґрунтовано викликає занепокоєння як влади, так і широких верств суспільства. У наступні роки нашу державу очікує скорочення загальної кількості населення, передусім працездатного віку, посилення демографічного старіння і відповідне зростання співвідношення кількості осіб пенсійного та працездатного віку. У цій ситуації демографічна політика країни має спрямовуватися передусім на підвищення життєвого рівня та поліпшення якості соціально-економічного життя населення.

Серйозною в Україні є проблема народжуваності дітей. Це пов'язано насамперед з тим, що жінки дедалі більше долучаються до громадської діяльності, вони прагнуть зробити кар'єру, і як наслідок, все менше часу залишається на сім'ю та виховання дітей. На початку ХХ ст. народжуваність на території сучасної України була однією з найвищих у тогочасній Європі. За даними дослідників, на той час покоління батьків замінювалося новим поколінням, яке за кількістю майже вдвічі перевищувало попереднє. Зараз спостерігається протилежна ситуація – Україна належить до країн з найнижчим рівнем народжуваності.

За умов нестабільної економічної ситуації у державі має бути розроблена і здійснена програма захисту населення. Особлива увага повинна приділятися найменш захищеним верствам суспільства – дітям, військовослужбовцям, пенсіонерам, працівникам бюджетної сфери. Слід наголосити, що держава, відчувши гостроту демографічної проблеми та погіршення соціально-економічного становища населення, вжила за останні роки певні заходи для виправлення ситуації. Однак без врахування відповідного історичного досвіду вони не дадуть бажаного результату. Зокрема, початку ХХ ст., коли Україна переживала період, багато у чому подібний до сучасного соціально-економічного та демографічного становища у державі. І хоча демографічні чинники тоді й наразі були різними, їх вплив на соціально-економічні процеси був однаковим. Саме необхідність врахування соціально-економічних і демографічних уроків цього періоду у розвитку сучасної України й зумовила актуальність нашого дисертаційного дослідження.

Слід зазначити, що історичне минуле Лівобережної України впродовж останніх десятиліть було об'єктом вивчення багатьох дослідників. Проте поза їхньою увагою залишилися проблеми впливу соціально-економічних змін на життєвий рівень та динаміку демографічного зростання у досліджуваній нами період. Тому виникає необхідність ґрунтовно з'ясувати аспекти, що донині не отримали всебічного висвітлення в історичній науці.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася у руслі наукової тематики кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Актуальні проблеми історії України». Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 24 грудня 2009 р., протокол № 5.

Мета дисертаційного дослідження полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу архівних матеріалів, інших джерел, наукової літератури з

цієї проблеми висвітлити економічні, демографічні, соціальні зміни на початку ХХ ст. у Лівобережному регіоні. Відповідно до мети були поставлені такі основні **завдання дослідження**:

- встановити стан вивчення проблеми в історіографії та ступінь її джерельного забезпечення;
- провести аналіз соціально-національного складу населення Лівобережжя на початку ХХ ст., відтворюючи при цьому основні заняття мешканців;
- виявити зміни, що відбулися внаслідок розвитку фабрично-заводської промисловості Полтавської та Чернігівської губерній, встановити їх вплив на урбанізацію;
- визначити соціально-економічні чинники діяльності сільського населення та наслідки аграрної реформи П. Столипіна на загальний розвиток цього регіону у 1906 – 1914 рр.;
- дослідити взаємозв'язок соціально-економічних перетворень та динаміки демографічних змін на Лівобережній Україні;
- проаналізувати вплив Першої світової війни на соціально-економічні зміни в суспільстві даного регіону, досліджуючи при цьому погіршення життєвого рівня населення;
- встановити зв'язок між економічною кризою під час війни, зростанням соціально-економічної напруги в регіоні та демографічними проблемами.

Об'єктом дисертаційного дослідження є становище Лівобережної України на початку ХХ ст.

Предметом дисертації є демографічні та соціально-економічні зміни на Лівобережній Україні на початку ХХ ст.

Хронологічні рамки дослідження визначаються внутрішньою логікою подій і охоплюють період з 1900-го до березня 1917 р. Нижня хронологічна межа обумовлена початком загострення загальної економічної кризи, піднесенням у суспільно-політичному русі. Верхня – повалення самодержавства і пов'язані з цим з періодом революційні події, що зумовили створення в Україні Центральної Ради. З метою більш ґрунтовного дослідження передумов та наслідків історичних подій у дисертації залучаються відповідні матеріали у дещо ширших хронологічних межах, інколи для порівняння наводяться дані Першого всеросійського перепису за 1897 р., адже саме тоді вперше були отримані найповніші і найточніші дані щодо кількості населення в Російській імперії.

Територіальні межі охоплюють територію Полтавської й Чернігівської губерній, які на початку ХХ ст. входили до складу Російської імперії і становили окремий історико-географічний, адміністративно-територіальний та соціально-економічний регіон Лівобережної України. Велику увагу приділено губернським містам регіону – Полтаві та Чернігову.

Методологічною основою дисертації є принцип історизму, що дозволяє простежити та дати оцінку історичним процесам, які відбулися в соціальному, економічному житті мешканців Полтавської та Чернігівської губерній. У дослідженні окремих аспектів демографічних змін та соціально-економічних перетворень використано методи статистичного аналізу та збирання інформації, що стосуються закону великих чисел і поділяються за своїм змістом

на демографічний, економічний, соціальний, факторний та ін. Для дослідження побуту, життєвого рівня використовувалися загальнонаукові методи аналізу та синтезу. Всебічне висвітлення подій, фактів і явищ здійснювалося на основі наукової об'єктивності в проблемно-хронологічній послідовності. Комплексний підхід до використання різних методів дослідження дозволили повніше реалізувати поставлені завдання.

Наукова новизна отриманих результатів полягає насамперед у постановці та першому комплексній розробці актуальної, науково значущої та недостатньо розробленої в історичній науці проблеми впливу соціально-економічних та демографічних змін на становище населення Лівобережної України на початку ХХ ст. Новим для української історичної науки є введення до наукового обігу раніше невідомих джерельних даних. Уперше на базі порівняння матеріалів переписів населення Полтавщини та Чернігівщини за 1897 р., 1910 р., 1916 р. визначено динаміку соціально-національного складу населення та його основні заняття напередодні та за роки Першої світової війни. Доведено, що для населення цього регіону продовжував залишатися характерний доіндустріальний тип відтворювання. До наукового обігу введено нові теоретичні узагальнення про вплив соціально-економічних реформ на демографічні зміни та склад населення Лівобережної України. Обґрунтовано тезу про те, що селянство відіграло вирішальну роль у соціально-економічних змінах та демографічних процесах.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що її ідеї, теорії, положення, висновки та багатий фактичний матеріал можуть використовуватись у науково-педагогічній діяльності, створенні узагальнюючих праць з історії України, курсів лекцій, навчальних посібників для студентів. Матеріали дисертації будуть корисними у процесі удосконалення соціально-економічних відносин і демографічної ситуації в Україні.

Апробація результатів дисертації здійснювалась під час обговорення на кафедрі історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також у формі виступів на науково-практичних конференціях «Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії» (Київ – Батурин, 2008), «Друга Волинська наукова конференція» (Житомир, 2008), «Конотопська битва: міфи і реалії у східноєвропейській історії» (Київ, 2009).

Публікації. Основні теоретичні положення та фактичний матеріал дисертаційного дослідження відображено в шести наукових статтях у фахових виданнях, що входять до переліку ВАК України в галузі «історичні науки».

Структура роботи зумовлена метою, завданнями і характером дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (дев'яти підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації становить 215 сторінок, із них 181 сторінка основного тексту. Список використаних джерел та літератури включає 26 сторінок (305 найменувань), додатки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі «Історіографія та джерельна база дослідження» проаналізовано стан розробки проблеми у вітчизняній і зарубіжній науці, критично

осмислено доробок вчених дорадянської доби, радянських дослідників, охарактеризовано наявні джерела з теми дисертаційного дослідження. Перші спроби дослідити соціально-економічну історію початку ХХ ст. були зроблені у працях знаних українських та російських істориків, географів, краєзнавців, економістів. Варто зазначити, що саме їхні наукові доробки містять велику кількість достовірного фактичного матеріалу стосовно розвитку економіки України взагалі і лівобережних губерній зокрема. Більша частина публікацій мала політичне забарвлення: дореволюційні автори оцінювали перспективи соціально-економічного розвитку з власними політичними установками, поданий матеріал подавався хаотично. Не вивчався матеріал про соціальну та національну структуру населення, не розглядалися питання задоволення фізичних, духовних, соціальних потреб людини в період капіталізму. Дослідники не звертали уваги на демографію Лівобережжя, однак саме тут провідна роль належала представникам аграрного сектора, погляди селянина на шлюб, сім'ю, дітей віддзеркалювали звичаєве право, етичні норми поведінки і своїм походженням та існуванням були забов'язані комплексу соціально-економічних чинників.

Плеяда таких науковців як М. Каблуков, А. Кауфман, Л. Личков, Л. Падалка, М. Рклицький та інші¹ у своїх дослідженнях вперше торкнулися проблеми становища населення Південно-західного регіону Російської імперії, вивчали динаміку народного життя і господарства, висвітлили причини переселення із сіл до міста, підкреслили значення подвірних переписів населення. Дані з розвитку тютюництва у трьох повітах Полтавської губернії – Прилуцькому, Лохвицькому та Роменському – наведені у праці А. Іриніна². Автор використав відомості по 25 089 господарствах, за якими можна простежити розвиток харчового землеробства і капіталістичного виробництва.

Вплив Першої світової війни на зміни в соціально-економічному житті населення, його незадоволення низьким життєвим рівнем відзначали дослідники К. Пажитнов та Я. Полфьоров³. Їх праці мають фактологічний характер, без будь-якого порівняльного аналізу. Такий підхід був пов'язаний з відсутністю вільного доступу істориків до архівних документів та матеріалів. Це, в свою чергу, перешкоджало визначення об'єктивних причин соціально-

¹ Каблуков Н. А. Статистика (теория и методы статистики. Основные моменты в истории её развития) / Николай Александрович Каблуков. – М.: Тов-во типографии А. И. Мамонтова, 1918. – 320 с.; Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России / Аркадий Абрамович Кауфман. – М.: Московское научное издательство, 1918. – 96 с.; Личков Л. Юго-западный край по данным переписи 1897 г. – Киев.: Тип-я университета Св. Владимира. Акц. общ-во Н.Т. Корчак-Новицкого, 1905. – 50 с.; Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение / Лев Васильевич Падалка.– Полтава: Изд-е Полтавской учёной Архивной комиссии, 1914.– 238 с.

² Иренин А.М. Черниговщина: история, естественное и экономическое описание / Андрей Михайлович Иренин. – Чернигов, б. и., 1919. – 156 с.

³ Пажитнов К.А. Влияние войны на условие сбыта и на стоимость жизни / Константин Алексеевич Пажитнов // Вестник кооперации – 1914. – № 6 – 7. – С. 22 – 26; Полфьоров Я. Я. Сельскохозяйственные машины и их орудия, их производство и ввоз в Россию в связи с пересмотром торговых договоров / Яков Яковлевич Полфьоров. – СПб.: Типография Сойкина, 1914. – 48 с.

економічних змін. Подібний стан в історичній науці був цілком закономірним явищем для часу, коли викликана Першою світовою війною економічна розруха супроводжувалася кризою соціального життя, породженого політичними катаклізмами, які переживали народи колишньої Російської імперії, у тому числі й українці.

Історики, які працювали після встановлення радянської влади, знаходились під впливом ленінської методології. Вони намагалися відтворити демографічні та соціально-економічні зміни, що відбувалися на початку ХХст., однак не змогли чітко визначити рівень матеріального забезпечення населення, показники його прибутків. Не було вироблено єдиних норм для визначення життєвого рівня, що спричинило завищення оцінок перенаселення лівобережних губерній. Недостатньо були з'ясовані демографічні тенденції – смертність, народжуваність, міграції. Між 1897-м та 1926 рр. не було жодного вселюдного перепису, а ті статистичні дані, що були отримані за складних умов воєнного часу та економічної кризи, не були точними і давали надзвичайно неповний і необ'єктивний матеріал.

Однією з домінуючих тем за радянської історіографії внаслідок її ідеологічного потенціалу була тема робітничого класу. Поступово складалися «ударні» проблеми, визначалися певні періоди, вивчення яких вважалося пріоритетним. До таких належать широко висвітлені періоди «революційних злетів» (1905–1907, 1910–1914 рр.). Іншим хронологічним відрізкам приділялося менше уваги, хоч і у них можна знайти відповіді на чимало питань дореволюційної історії пролетаріату. З'являлося дедалі більше доказів того, що масові акції протесту робітників мали в основному соціально-економічну спрямованість і лише за роки революції набували політичного забарвлення.

У довоєнний період заслуговують на увагу дані зі статистичних збірників Української академії наук за редакцією академіка М. Птухи (К., 1924 та К., 1930), а також Центрального статистичного комітету УРСР під керуванням А. Хоменка (Х., 1927). Інститут відкрився 1 березня 1919 р., науковці займалися повним спектром демографічних процесів у руслі ретроспективи. Ці розробки стали найціннішими із наукової спадщини інституту, а праці співробітників інституту і сьогодні є унікальними. Так, наприклад, у статистичних дослідженнях Ю. Масютіна розглянуто значення професійної статистики і ті завдання, які стоять перед нею, розкрито питання щодо обсягу соціальної економіки та здійснено порівняння розвитку галузей сільського господарства, технологій у обробній промисловості, велике й дрібне виробництво, умови наймання жінок і дітей, робітничий рух, страйки тощо⁴. Дослідник А. Хоменко навів цифри щодо переселення за Урал з 1897 до 1913 рр., підрахував справжній приріст населення за ці роки, його темпи зростання, описав процеси переселенського руху. Тут знаходимо інформацію стосовно кількості населення перед Першою

⁴ *Масютін Ю.* Професійна статистика в Росії та на Україні. Демогр. зб. ВУАН № 22 / За ред. М. С. Птуха. Праці демографічного ін-ту. Т. VII. – К.: АН УРСР, 1930. – 180 с.

світовою війною⁵. У праці П. Пустохода та М. Трацевського про шлюбність в Україні наведено дані щодо кількості шлюбів у період з 1901 до 1910 рр., наголошено, що одним із чинників, який зменшував коефіцієнт шлюбності в Полтавській та Чернігівській губерніях, було, безперечно, інтенсивне переселення людей із цих губерній в інші регіони⁶.

Найбільш плідним у вивченні соціально-економічних проблем, у тому числі й на Лівобережній Україні, виявився повоєнний етап радянського періоду, який хронологічно охоплює початок 50-х – кінець 80-х років ХХ ст. Вагомий внесок у вивчення проблеми життєвого рівня робітників, вплив сталинської аграрної реформи на сільське господарство, факти несприймання селянами цього аграрного законодавства, масові виступи селян проти нього зробили відомі українські історики Ф. Лось, О. Нестеренко, Й. Щербина⁷. З ними перегукувалися праці російських дослідників А. Аверха, Є. Василевського, А. Сидорова⁸. Не обійшли увагою радянські історіографи питання Першої світової війни та її впливу на політичне, соціальне й економічне життя. На нашу думку, слід виділити монографії відомих російських вчених О. Гусакова, В. Дякіна, Р. Рутман⁹. У сучасному дослідженні можна спиратися тільки на окремі тези з цих праць, до того ж лише після нищівної критики, відсіювання ідеологічних штампів та історичних натяжок. Поза увагою радянських науковців залишилися проблеми демографії, вплив політичних подій

⁵ *Хоменко А.* Населення України 1897 – 1927 рр. / Арсен Хоменко. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17. XII. 1926 р. / За ред. М. Авдієнка – Х.: Центральне статистичне бюро, друк. ім. т. Фрунзе, 1927. – 80 с.

⁶ Матеріали щодо природного руху населення України (1867 – 1914 рр.). / За ред. М. В. Птуха. Праці Демографічного інституту. – Т.1. – К.: АН УРСР, 1928. – 156 с.; *Мінаєв С.В.* Наслідки вселюдного перепису на Україні. – Х.: Харківдрук, 1928. – 92 с.; *Пустоход П.* Шлюбність на Україні / Петро Пустоход, Михайло Тарцевський. Демографічний збірник ВУАН № 22 / За ред. М. В. Птуха. Праці демографічного ін-ту. – Т. VII. – К.: АН УРСР, 1930. – 180 с.

⁷ *Лось Ф. Є.* Нариси з історії України / Федір Євдокимович Лось. Україна в роки сталинської реакції [Вип. IX]. – К.: АН УРСР, 1944. – 137 с.; *Лось Ф.Є.* Формування і розвиток пролетаріату. Історія УРСР / Ф.Є. Лось. – К.: Вища школа, 1978. – 344 с.; *Лось Ф.Є.* Робітничий клас України в 1907 – 1913 рр. / Ф.Є.Лось – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 196 с.; *Щербина Й. Т.* Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914 – 1917 рр. / Йосип Тимофійович Щербина. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 368 с.; *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості в Україні / Олексій Олексійович Нестеренко. – Т.2. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 580 с.

⁸ *Аверх А. Я.* Столыпин и Третья Дума / Арон Яковлевич Аверх. – М.: Наука, 1968. – 520 с.; *Василевский Е. Г.* Идеиная борьба вокруг Столыпинской аграрной реформы / Ефим Григорьевич Василевский. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 227 с.; *Сидоров А. Л.* Экономическая политика России в годы первой мировой войны / Аркадий Лаврович Сидоров. – М.: Наука, 1973. – 655 с.

⁹ *Гусаков А.Д.* Очерким по денежному обращению России накануне и в период Великой Октябрьской революции / Александр Дмитриевич Гусаков. – М.: Соцэкгиз, 1946. – 179 с.; *Дякин В.С.* Буржуазия, дворянство и царизм в 1911 – 1914 гг. / Валентин Семёнович Дякин. – Ленинград: Наука, 1988. – 232 с.; *Дякин В.С.* Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914 – 1917 гг.). – Ленинград: Наука, 1967. – 363 с.; *Рутман Р.Е.* Россия в период первой мировой войны и февральской буржуазно-демократической революции (июль 1914 – февраль 1917 гг.) / Раиса Ефимовна Рутман. – Ленинград: БАН, 1975. – 614 с.

на життєвий рівень мешканців Лівобережного регіону. Недосконало розкрита проблема зайнятості та умови праці різних категорій населення.

Новий етап в історичних дослідженнях почався після здобуття Україною державної незалежності у 1991 р. Література та наукові праці періоду формування незалежної України вказують на появу нової плеяди молодих вчених, дослідників. По-новому формується їхнє уявлення про історичні проблеми, що стосуються життя українського народу, розкриваються ті чи інші важливі питання. За цей час відбулася ліквідація цензури як внутрішньої, так і зовнішньої, перед науковим співтовариством відкрилися нові теми, нові методологічні підходи та нові архівні документи. Ці три фактори сприяли активному розвитку якісного етапу вітчизняної історіографії. Помітно зросла зацікавленість дослідників історичними проблемами соціально-економічного характеру. З'явилися дослідження, присвячені розвитку споживчої кооперації, торгівлі, благодійності, історії української інтелігенції, соціальному складу населення міст України, опубліковано матеріали із історичного краєзнавства.

Характеристику розвитку аграрного сектору та кооперації подає В. Марочко. Він простежує процес формування трьох головних форм селянської кооперації на початку ХХ ст.: споживчої, кредитної, сільськогосподарської. За його підрахунками, станом на 1917 р. в Україні діяло понад 10 тис. кооперативних товариств. Всупереч запролетизованим російським більшовикам, українські політичні партії активно підтримували кооперативний рух¹⁰. Питаннями становлення фермерського господарства займався М. Якименко¹¹, з'являються публікації Б. Кругляка стосовно торгівлі¹².

Результатом багаторічної праці в Інституті історії України стали змістовні наукові доробки доктора історичних наук О. Реєнта. Дослідник по-новому осмислив місце та роль робітничого класу, соціально-політичні та економічні зміни, що відбулися під час Першої світової війни, зробив об'єктивний аналіз висвітлених раніше фактів. За словами дослідника, «...війна стала випробуванням для всього суспільства, вона призвела до зміни способу існування кожного громадянина, порушила нові складні проблеми, загострила слабкі місця суспільного буття»¹³. Перегукується з цими дослідженнями і монографія В. Литвина. Науковець простежує наростання народного гніву з кожним днем

¹⁰ *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.) / Василь Іванович Марочко. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.

¹¹ *Якименко М.* Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 – 1918 рр.) / Микола Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 10 – 19.

¹² *Кругляк Б. А.* Внутренняя торговля в России (к. XIX – нач. XX вв.) / Борис Андреевич Кругляк. – Самара: Самарский ун-т, 1992. – 191 с.; *Кругляк Б.* Торгівельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914р.) / Борис Кругляк // Український історичний журнал. – 1994. - № 6. – С.72 – 81.

¹³ *Реєнт О.П.* Україна в імперську добу (к. XIX – поч. XX ст.) / Олександр Петрович Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 334 с.; *Реєнт О.П.* Українська революція / О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 251 с.; *Реєнт О.П.* Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 437 с.

війни і його всплеск під час революцій 1917 р.¹⁴ Проблему біженців, регулювання їх правового, соціального захисту гуманітарними громадськими організаціями вивчали науковці О. Вільшанська, Н. Загребельна, Л. Жванко, Ф. Ступак¹⁵.

У зарубіжній історіографії проблемою становлення фінансового капіталу напередодні Першої світової війни займався російський дослідник В. Бовикін¹⁶. Він з'ясував об'єктивний стан основних галузей промисловості та сільського господарства, що давали найбільші прибутки до царської скарбниці. Його колега О. Поршнева особливу увагу приділила проблемам села після мобілізації чоловічого населення: вона висвітлила, як поступово змінювалася свідомість селянина під час війни, порівняла, чим відрізнявся його менталітет від свідомості робітника та солдата російської армії¹⁷. Особистість, що народилася та була вихована в імперському суспільстві, стала предметом дослідження Б. Міронова¹⁸. Однак і у російській науковій літературі питання соціально-економічного характеру недостатньо розкриті.

За останній період було підготовлено низку дисертаційних досліджень, в яких висвітлювались соціально-економічні проблеми населення України, давалась оцінка столипінській аграрній реформі, простежувався життєвий рівень та зміни у побуті міського населення. Серед них слід виділити праці Ю. Вовка, В. Молчанова, С. Стельмаха, Ф. Ступака, Н. Темірової та ін.¹⁹ На жаль, під час

¹⁴ Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914 – 1920 рр.) / Володимир Михайлович Литвин. – К.: Альтернативи, 2003. – 488 с.

¹⁵ Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / Оксана Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 57 – 69; Загребельна Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування / Н. І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2003. – Вип. VI. – С. 256 – 267; Жванко Л. Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії (1914 – 1915 рр.) / Любов Жванко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2008. – Вип. XIV. – С. 233 – 246; Ступак Ф.Я. Соціальна діяльність міських громадських управлінь у Першій світовій війні / Ф. Я. Ступак // Грані. – Дніпропетровськ: ДНУ, Центр соціально-політичних досліджень, 2004. – № 1. – С. 54 – 58.

¹⁶ Бовыкин В. И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны / Валерий Иванович Бовыкин. – М.: РОССПЭН, 2001. – 319 с.

¹⁷ Поршнева О. С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны / Ольга Сергеевна Поршнева. – М.: РОССПЭН, 2004. – 368 с.; Поршнева О. С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период Первой мировой войны (1914 – март 1918 г.) / О. С. Поршнева. – Екатеринбург: УрОРАН, 2000. – 415 с.

¹⁸ Мионов Б. Н. Социальная история России (XVIII – нач. XX вв.): генезис личности, демократической сути, гражданского общества и правового государства / Борис Николаевич Мионов. [В 2-х т.] – Т.2. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – 583 с.

¹⁹ Вовк Ю. І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. І. Вовк. – Донецьк, 2003. – 20 с.; Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900 – 1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Молчанов Володимир Борисович. – К., 2000. – 200 с.; Стельмах С. П. Історична думка і методологія історії в Україні (XIX – початок XX ст.): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06 / Стельмах Сергій Петрович. – К., 2005. – 425 с.; Ступак Ф.Я. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ступак Федір Якович. – К., 1997. – 210 с.;

висвітлення економічної тематики, вітчизняні дослідники приділяли увагу локальним процесам, що відбувалися в цілому по всій Україні, при цьому не розкривали питання окремих регіонів. Немає жодного монографічного дослідження, де б комплексно узагальнювалось демографічні та соціально-економічні зміни на Лівобережній Україні в період з 1900 до березня 1917 р. Простеживши зміни, що сталися протягом багатьох років, проаналізувавши їх, можемо чітко уявити цілісну картину формування української нації, її згуртування й усвідомлення свого місця серед європейських народів.

Основою нашого дисертаційного дослідження стали архівні матеріали та статистичні опубліковані джерела, які відображають демографічні й соціально-економічні зміни на Лівобережній Україні на початку ХХ ст. Більша частина архівної документації, що потрібна для дисертаційного дослідження сконцентрована у трьох архівах – Центральному державному історичному архіві України (ЦДІАУ) в м. Києві, у Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО), у Державному архіві Полтавської області (ДАПО). Вивчаючи документи 12 фондів, ми проаналізували економічні заходи державних органів влади та громадських організацій щодо покращення становища у сфері споживання, медичного обслуговування, благодійності, пенсійному забезпеченні, динаміці переселень селян у зв'язку з незабезпеченням землею, торгівлею та діяльністю банків, страхуванні й ціні робочих рук.

Під час написання дисертації були використані справи ЦДІАУ, зокрема фонду № 274 (секретна частина фондів Київського губернського жандармського управління). Фонд № 276 (матеріали Південно-західного районного охоронного відділу). Фонд № 442 (канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора). Фонд № 1439 (Чернігівського губернського жандармського управління). Тут містяться важливі документи, що вказують на урядову політику та діяльність різних організацій, селянські заворушення та незадоволення соціально-економічним становищем населення досліджуваного регіону. Фонд № 575 (Полтавської губернської канцелярії). Фонд № 707 (Управління Київського навчального округу). Фонди ДАЧО (127, 145, 336, 608). Фонд № 145 (Чернігівське губернське правління у земських і міських справах). Фонд № 79 ДАПО (Полтавське відділення селянського поземельного банку). Фонд № 138 (фонд прокурора Полтавського окружного суду). У використаних фондах збереглися відомості щодо кількості та розмірів селянських домогосподарств, площі та середнього розміру наділів та обшинників, які виділилися з общини, у цілому по губерніях Росії та по окремих губерніях, видачі позик Селянським поземельним банком. Ряд документів розкриває характер і обсяги споживання різних продуктів, товарів першої необхідності, предметів довгострокового вжитку.

Важливу роль у підготовці нашого дисертаційного дослідження відіграли опубліковані джерела, в яких висвітлювали демографічні зміни – народження, вік вступу у шлюб, кількість дітей у сім'ї, тривалість життя, кількість міграцій, смертність та ін. До таких джерел належать статистичні матеріали. Питаннями

демографії та статистики з економічної та наукової точок зору на українських землях почали займатися лише наприкінці XIX ст. Першими дослідниками статистики були земства, які надавали можливість отримувати відомості про стан сільського господарства, соціально-економічні процеси, визначали національний склад та кількість населення. Після аграрної реформи 1861 р. при земствах були організовані статистичні бюро. При Чернігівському земстві вони створені у 1875 р., при Полтавському – у 1878 р. Проводилися подвірні переписи сіл, господарств, кустарних промислів, обстежувалися бюджети, вівся опис нерухомого майна селян.

У Чернігові статистичним бюро упродовж багатьох років на початку XX ст. керував А. Русов, поряд з ним працювали В. Вазар, П. Червінський, О. Шлікевич, Ф. Щербина, відомий український письменник М. Коцюбинський. Вони займалися дослідженням землі, її прибутковістю та продуктивністю. У статистичних дослідженнях містилися широкі інформаційні матеріали, що давали можливість оцінити землі, будинки, торговельні та фабрично-заводські приміщення. При цьому використовувалися оцінні матеріали для здійснення податкової політики, бюджетних обстежень доходів і видатків населення. Крім цього досліджувалися і природні фактори: ґрунти, клімат тощо²⁰.

Для проведення досліджень у земствах використовувалися розгорнуті програми спостережень як первинні статистичні документи широко застосовувалися карткові формуляри. Ознаками для статистичних групувань селянських дворів були громади, поселення, наділи, робітники чоловічої статі, робоча худоба, наймання робітників, наймання та здавання землі в оренду, характер землеробського господарства, посівні площі. Українські статисти зробили помітний вклад у розвиток статистичної науки.

Значний інтерес становлять статистичні документи та відомості Демографічного інституту Академії наук, інформація про природний рух населення, підсумки Першого всеросійського перепису 1897 р.²¹, матеріали Полтавської губернської земської управи щодо робіт, проведених статистичним бюро за 1909–1912 рр., 1914 р.²², Всеросійський сільськогосподарський перепис

²⁰ Статистическое бюро Полтавского губернского земства / III Подворно-хозяйственная перепись в Полтавской губернии 1910 г. Итоги по волостям и уездам (по первому подсчёту). – Полтава: Тип-я Дохмана, 1911. – 251 с.; Статистический справочник по Полтавской губернии на 1912 г. – Полтава: Тип-я Подземского Д. Н., 1913. – 156 с.; Черниговское губернское статистическое бюро. Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям, [изд. 2-е]. (По материалам переписи 1916 г.). – Чернигов: Тип-я Сов. нар. хозяйства, 1919. – 73 с.; Русов А.А. Описание Черниговской губернии / Андрей Андреевич Русов. [В 2-х т.]. – Т.1. – Чернигов: Черниговская учетная архивная комиссия, 1898. – 138 с.

²¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод по империи результатов разработки данных. / [ред. Н. А. Тройницкий.] – Т.1. – СПб.: Изд-е Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905. – 341 с.

²² Статистическое бюро Полтавского губернского земства. Материалы Подворной переписи Полтавской губернии в 1900 г. – Полтава: Тип-я Подземского Д. Н., 1905. – 299 с.; Земли Полтавской губернии и их доходность. Лохвицкий уезд. – Полтава: Тип-я Подземского Д. Н., 1911. – 46 с.

1916 р.²³ Вони проводилися з метою з'ясування ситуації в аграрному секторі, у зв'язку зі змінами в соціальному становищі людей, а також для встановлення точної кількості населення, що мешкали на певній території. Використано дані Чернігівської губернської земської управи щодо переселення з Чернігівської та Полтавської губерній у 1909–1911 рр. «Обзор земледельческой колонизации Амурской области (сведения о переселенцах Полтавской и Черниговской губерний)»²⁴, матеріали щодо природного руху населення у передвоєнні часи від Центрального статистичного Управління України²⁵. На основі цих матеріалів були побудовані порівняльні таблиці, діаграми, що дають змогу краще зрозуміти динаміку та зміни суспільного життя. Значний інтерес становлять документи Всеросійської сільськогосподарської палати, видані у «Вестнике Всероссийской сельскохозяйственной палаты»²⁶.

Відсутність архівних матеріалів або неповне висвітлення ними окремих подій певною мірою компенсують дані з преси. Нами широко використовувались періодичні видання початку ХХ ст., в яких відображалось соціально-економічне життя населення Лівобережної України названого періоду. Завдяки цьому матеріалу можна глибше зрозуміти віяння тієї епохи, реконструювати найбільш наближену до дійсності картину змін в українському суспільстві. Фактично, саме журналістика в ті часи була дзеркалом, в якому відбувалися історичні події. Дисертантка широко використовувала матеріали періодики того часу, а саме таких видань як «Полтавские губернские ведомости», «Полтавская земская газета», «Полтава», «Полтавский вестник», «Полтавский день», «Лохвицьке слово», «Черниговская земская неделя», «Черниговское слово», «Ніжинець», «Черниговские губернские вести», «Прилуцкий голос», «Ромен», «Наша дума» та ін. Публікації у них суттєво доповнюють інші джерела з теми дисертації.

Таким чином, сьогодні в історичній науці не існує комплексного наукового дослідження де б висвітлювалися демографічні та соціально-економічні зміни на Лівобережній Україні на початку ХХ ст. Різноманітна джерельна база дає можливість всебічно і глибоко дослідити поставлену нами проблему. Завдяки їй відтворюється цілісна картина життя мешканців Полтавської та Чернігівської губерній періоду втілення Столипінської аграрної реформи, з'ясувуються причини драматичного поглиблення проблем, що привели до Лютневої революції 1917 р.

Науковці створили загальне тло для нашого дослідження, але поза їхньою увагою залишилися проблеми впливу політичних подій на життєвий рівень та динаміку демографічного зростання, не зроблено порівняльного аналізу

²³ Статистический справочник по Полтавской губернии / Статистическое бюро Полтавского губернского земства. – Полтава: Тов-во Печатного дела, 1916. – 88 с.

²⁴ Обзор земледельческой колонизации Амурской области (сведения о переселенцах из Полтавской и Черниговской губерний). – Благовещенск, б.м., 1913. – 126 с.

²⁵ Україна. Щорічний статистичний довідник / [За ред. М. О. Авдієнко. ЦСУ УРСР]. – [Вип. 1]. – Харків: Центральне Статистичне бюро, 1925. – 224 с.

²⁶ Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты / [отв. ред. В.И. Тимирязев]. – 1915. – № 10 – 11. – С. 43 – 48; Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1916. – № 2 – 3. – С. 47 – 51; Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1916. – №12. – С. 12 – 22.

соціально-економічного статусу селянства та робітничого класу. Не досліджено стан доходів та їх динаміку в контексті соціально-економічних змін. Саме це і послужило мотивацією для обрання теми дисертаційного дослідження.

У другому розділі **«Зміни в соціально-економічному розвитку Лівобережної України та їх вплив на демографічне становище населення довоєнного періоду»** здійснено аналіз соціально-національного складу населення Лівобережного регіону на початку ХХ ст., його заняття та економічну діяльність. Приділена увага малодослідженій проблемі роботи статистичних бюро на фоні цифрових даних Першого загального перепису населення Російської імперії, що відбувся у 1897 р. Встановлено основні чинники соціально-економічної діяльності сільського населення та вплив політики переселення на демографічне становище та добробут мешканців регіону.

Основною рисою економічного життя досліджуваного періоду на землях Лівобережжя продовжував залишатися активний розвиток пореформеного ринкового господарства. Внаслідок скорочення дворянського землеволодіння значна частина землі переходить до селян. До 1910 р. в їхні руки перейшло 60 % землі. Саме в цей час відбувається процес розшарування селянства, виділення із загальної маси найбагатших, що мали більше 50 десятин землі та найбідніших, їм належало менше 3 десятин. У руках заможних селян-фермерів зосереджується основна маса робочої худоби, модернізований сільськогосподарський реманент, вони процвітають за рахунок найманих робітників. Саме в цей час вироблена продукція активно експортується в інші регіони та сусідні держави. В основному це були продукти харчування – цукор, зерно, гречка, картопля, сливи, суниця. На всю Європу лунала слава про український тютюн, пшеницю, сірники, коноплю. Площа цукрових плантацій Чернігівщини займала 28,8 тис. десятин землі, цукру вироблялось на суму 30 млн. крб. щорічно. На Полтавщині кожного року реалізовувалось близько 1 млн. пудів махорки і вищих сортів тютюну.

Хоча на Лівобережжі наймана праця використовувалася не досить активно, на відміну від Півдні чи Правобережжя, тут всебічно панували різні форми оренди та відробітків. Досить поширеною була спільщина, коли селяни, орендуючи землю, обробляли її своїм реманентом і вирощуючи урожай, половину змушені були віддавати власнику землі. Така спільна праця не вимагала грошей і була вигідна як орендареві, і до селянину.

Розвиток товарно-грошових відносин, посилення зв'язку з ринком селянських господарств обумовили створення кредитної кооперації. Створилась можливість кооперативам брати довгострокову позичку в державному банку та купувати і здавати в оренду землю, придбати сільськогосподарський реманент, худобу. Перше таке товариство було створене наприкінці ХІХ ст. в с. Іванківці Прилуцького повіту Полтавської губернії. Слід зазначити, що процес створення кредитних товариств відбувався достатньо стрімко, а перед початком Першої світової війни їх чисельність становила майже 20 % усіх зареєстрованих у Російській імперії.

Нестача землі, зростання кількості населення, досить низька урбанізація підштовхнули до суперечностей розвитку аграрного сектора, що поступово призвело до аграрного перенаселення на території Полтавщини та Чернігівщини. Щоб уникнути напруження, в 1906 р. уряд проводить столипінську аграрну реформу, завдяки якій селяни отримали право вийти з громади і створити індивідуальне господарство. На відміну від інших областей України, де цей процес проходив дуже активно, мешканці Полтавської та Чернігівської губерній не поспішали виходити з громади. Лише 16,5 % землі на Лівобережжі перейшли в індивідуальну власність. Правом виходу скористалися в основному дві категорії селян: бідняки, питома вага яких була переважною, та заможні селяни. Бідняки, як правило, укріпивши свій наділ переселялися в сусідні міста або на нові неосвоєні землі за Уралом, чи на Далекий Схід.

Зростання товарності сільськогосподарського виробництва, дедалі більше розшарування селянства впливали на формування та розширення внутрішнього ринку, що вимагало вдосконалення транспортних зв'язків. На початку ХХ ст. введено в експлуатацію лінію Новгород-Сіверський – Новозибків, діяла Курсько – Києво – Московська залізниця, лінія Харків – Миколаїв, що зв'язувала Полтаву з Москвою, Харковом, Херсоном, Одесою.

1909 – 1913 роки – це час нового промислового піднесення, період порівняно високих урожаїв та сприятливої кон'юктури на світовому ринку. Однак лише 15 % українських підприємств давали готову продукцію, решта давали сировину для виготовлення такої продукції у Росії. Російські товари були дорожчими, тому відбувалася нагромадження капіталу за рахунок нееквівалентної торгівлі з Україною. Зрозуміло, що така ситуація не могла не позначитися на життєвому рівні населення. Відомо, що в Європейській частині Росії соціально-економічний рівень життя був набагато вищим, ніж у Лівобережній Україні.

Саме тому, що життєвий рівень був низьким, а Полтава та Чернігів, що були губернськими центрами, виконували роль адміністративних і військових осередків, сюди прибувала велика кількість російських чиновників і відставних офіцерів, а із зростанням торгівлі й промисловості збільшувалась кількість російських купців та промисловців. Приїзджі селяни часто ставали купцями, вони знаходили можливості й натрапляли на слабку конкуренцію з боку місцевого населення. Серед підприємців, крім росіян, були євреї, поляки, німці. Населення, яке не займалося торгівлею, а було на державній службі, також отримувало життєвий рівень залежно від заробітної плати та деяких видів прибутків: прибуток з нерухомості, з кредиту цінних паперів, вкладення грошей в банки тощо.

Завдяки перетворенням у суспільстві на цьому етапі формується новий клас у соціальній структурі – інтелігенція, прибутки якої формувалися від рівня кваліфікації, досвіду роботи, особистих якостей, авторитету. Тому проаналізувавши її доход, можна стверджувати, що він був досить скромним. Особливо це відчувалося у період продовольчої кризи під час Першої світової війни. Скромними були доходи і робітників. Так, середньорічний зарібок робітника Полтавщини у 1913 р. становив 178 крб. 15 коп. Чернігівський робітник отримував майже на 50 крб. менше: його зарібок у тому ж самому році

склав 123 крб. 98 коп. Найнижчим був життєвий рівень робітників дрібних підприємств та ремісничих майстерень. Проаналізувавши розмір їх заробітків, зазначимо, що ця зарплата була на 25 % нижчою від платні робітників у цілому по Російській імперії. Допомагали йому вижити нерозривний зв'язок з селом та порівняно низькі ціни на продукти та товари споживання.

Нестабільність життя призводить до змін у сімейній обрядності, шлюбному житті: у містах збільшився вік бажаючих створити сім'ю, з'являлися випадки громадянських шлюбів, зменшувалася кількість народжених дітей. Працюючі жінки нерідко ставали головним розпорядником сімейного бюджету, змінилися взаємовідносини між батьками та дітьми. На відміну від міських сімей у селян народжувалось більше дітей. Так, у Полтавській губернії на кожний зареєстрований шлюб припадало 5,7 народжених, у Чернігівській – 4,6. Цього вимагала праця на селі, адже від кількості робочих рук залежала продуктивність господарства. Лише 12 % мешканців Лівобережного регіону доживали до 50-річного віку, найчисельнішою була кількість працюючого населення – 47 %, діти становили 41, 1 % від усієї кількості. Середня тривалість життя мешканця цього регіону на початку ХХ ст. становила 33 роки.

Отже, для населення Лівобережної України початку минулого століття продовжував залишатися характерний так званий доіндустріальний тип відтворення, якому притаманна висока народжуваність (47, 2 народження на 1000 населення) і така сама висока смертність.

У третьому розділі **«Соціально-економічні та демографічні зміни на Лівобережній Україні в роки Першої світової війни»** досліджуються особливості мобілізації чоловічого населення Полтавщини та Чернігівщини, її вплив на економіку регіону, наростання соціальної напруги та виникнення економічної кризи.

Перша світова війна принесла руйнацію господарства, деформувала виробництво, звела нанівець соціальне піднесення. Особливо постраждало сільське населення – з кожних 100 селянських господарств було мобілізовано працездатних чоловіків. Масово проходила реквізиція худоби, зменшувалися посівні площі та кількість зібраного урожаю. Вартість землі почала швидко знижуватися, на Полтавщині оренда землі скоротилася на 20 – 47 %, частина сімей для того, щоб вижити, продавала землю, почалася інтенсивна міграція у міста в пошуках роботи. Внаслідок цього кількість міщан у повітових та губернських містах зросла у середньому до 12 %. Економічна ситуація в промисловості призвела до падіння життєвого рівня населення та зростання цін на продовольчі товари.

На місцях за ініціативою Полтавської та Чернігівської губернської адміністрацій та органів самоврядування встановлені граничні ціни на продукти та товари першої необхідності. Під таксацію потрапило 40 продуктів першої необхідності. Вартість цих товарів встановлювались на місцях. Почала зростати інфляція. Золоті, срібні, мідні монети були замінені на паперові. Кількість грошей у той період зросла у 3,3 раза. Особливо загострилася ситуація в 1916 р., до уряду повсякчасно надходили звістки про здирицтво та спекуляцію.

У Чернігівській губернії була запроваджена карткова система. На одного дорослого міського жителя видавалось на місяць 3 фунти цукру, на дитину – 1,5. Тисячі людей стояли у чергах за хлібом, ситуація погіршувалася з кожним днем. Внаслідок махінацій з нормуванням продуктів відбувались суттєві зловживання. На жаль, політика таксації ще більше ускладнювала становище потребуючого населення і наприкінці 1916 р. уряд відмовився від неї.

Загальну картину ускладнювали біженці, які намагались осісти у містах, сподіваючись знайти роботу та житло. Для їхніх потреб були влаштовані лікарні, продовольчі пункти. Видавалося харчування та одяг, встановлювались додаткові бочки з водою. Приватні особи та громадські організації робили внески на утримання хворих у лікарнях та відкриття їдалень для потребуючих. Велику роль під час війни відігравали земства. Так, на Полтавщині й Чернігівщині було створено Земський союз, який складався з представників місцевих земств. Завдяки пожертвуванням полтавчан армія отримала додатково 100 тис. крб., від мешканців чернігівщини – 50 тис. крб.

Намагаючись керувати ситуацією, у 1916 р. уряд проводить Всеросійський сільськогосподарський перепис. Було зареєстроване тільки наявне населення, худоба, посівні площі, запас продовольства. Аналіз даних сподівання уряду не виправдав. Негативно впливали на населення і поразки армії у війні, повертались додому поранені з фронту, які розповідали про справжній стан їхнього становища.

Отже, на нашу думку, глибока безодня, що пролягла між правлячою верхівкою та знедоленою частиною населення в роки війни, ставала ще більшою. Криза усіх сфер суспільства призвела до руйнації самодержавства, багаторічна імперія Романових зазнала краху. Україна опинилася в епіцентрі політичної боротьби.

У **висновках** сформульовані основні результати нашого дослідження, які виносяться на захист:

- у вітчизняній історіографії питання про демографічні та соціально-економічні зміни на Лівобережній Україні на початку ХХ ст. не було предметом спеціального дослідження. Джерельна база з цієї проблеми є достатньою та достовірною для створення комплексної праці із вказаної теми;

- абсолютна більшість населення Полтавщини та Чернігівщини на початку ХХ ст. (93 %) займалася сільським господарством, значна частина мала додаткові промисли. Невеликий відсоток населення (9%) був зайнятий у промисловості. 3,4 % мешканців досліджуваного регіону були задіяні у торгівлі. Решту становили інтелігенція, державні службовці, вчителі, юристи, медичні працівники та ін. За національним складом основними мешканцями цих губерній були українці, з яких 93,3% – сільські мешканці, близько 5 % – міщани, 0,8 % – дворяни. На території Чернігівської губернії мешкав великий відсоток росіян. Поряд з ними жили євреї, поляки, білоруси, німці, цигани та інші народності. Майже всі вони мешкали в містах та містечках губерній, відсоток їх на селі виявився незначним. У руках росіян та євреїв зосередився великий і малий бізнес, що почав активізуватися у цей період;

– життєвий рівень був низьким, а Полтава та Чернігів, що були губернськими центрами, виконували роль адміністративних та військових осередків, туди прибувала велика кількість російських чиновників і відставних офіцерів, а із зростанням торгівлі та промисловості збільшувався відсоток російських купців та промисловців. Приїзджі з Росії селяни часто ставали купцями, однак зустрічали слабку конкуренцію з боку місцевого населення.

Промисловість розвивалася досить повільно. Найбільш прибутковими були цукрова, борошномельна та молочна галузі. Чернігівщина посідала перше місце у Російській імперії з виробництва сірників. Полтавщина відіграла вагомую роль у тютюновому виробництві. З'ясовано, що середньорічна заробітна плата чернігівського робітника на 25 % була нижчою від заробітку робітників у цілому по імперії. Допомогали йому вижити нерозривний зв'язок з селом та порівняно низькі ціни на продукти споживання;

– населення Лівобережжя реформи П. Столипіна сприйняла нерішуче. На відміну від інших українських земель, лише 16, 5 % землі перейшло в індивідуальну власність. Правом виходу з громади скористалися в основному дві категорії селян: бідняки, питома вага яких була переважною, та заможні селяни. Бідняки, як правило, укріпивши свій наділ, переселялися у міста або наважувалося на освоєння нових земель за Уралом та на Далекому Сході. Пік переселенської активності припав на 1908 р.;

– соціально-економічні зміни впливали на зменшення народжуваності, збільшення віку вступу у шлюб, появу шлюбів «жити на віру», скорочення тривалості подружнього життя, високу смертність, змін у побуті та взаємовідносин між дітьми та батьками. Серед населення високою була частка дітей, великий відсоток працюючого населення і мала частка доживаючих людей похилого віку. Це вказує на те, що для населення Лівобережжя продовжував залишатися характерний так званий доіндустріальний тип відтворення, якому притаманні висока народжуваність і така сама висока смертність;

– Перша світова війна спричинила руйнацію господарства Лівобережжя. Особливо постраждало сільське населення – з кожних 100 селянських господарств було мобілізовано 60 працездатних чоловіків. Результати сільськогосподарського перепису засвідчили, що у 1916 р. співвідношення між чоловіками і жінками у сільській місцевості досягло гострої межі – на 1 тис. чоловіків припадала 1231 жінка. Жіноче населення перевищило чоловіче на 25 %. До 1917 р. майже 40 % господарств втратили робочі руки. Не маючи можливості обробляти землю, селяни її продавали та мігрували у місто. За цей період кількість міщан у повітових та губернських містах зросла до 12 %. Зменшилася кількість робітників-будівельників, на підприємствах зросла кількість жінок та підлітків, з'явилися біженці й військовополонені, збільшився прошарок вихідців із ремісників, кустарів, заможних селян та інших осіб, які переходом на підприємства намагалися уникнути мобілізації.

За ініціативою губернських адміністрацій Полтави та Чернігова, органами самоврядування встановлені граничні ціни на продукти та товари першої необхідності. Під таксацію потрапило 40 продуктів, вартість цих товарів

встановлювалась на місцях. У Чернігівській губернії була запроваджена карткова система. Економічна ситуація виявилася надзвичайною. Незважаючи на це, міністр землеробства А. Рігтіх видав наказ про заготовку продуктів для потреб армії. Полтавщина вимушена зібрати 48 903 пудів пшениці, овса, жита, гречки, Чернігівщина – 38 558 пудів. Невпевнені дії влади обурювали населення та вказували загальний хаос;

– війна засвідчила фінансову, економічну, технічну слабкість Російської імперії. Активна мобілізація та погіршення життєвого рівня вплинула на зменшення кількості одружень, збільшилось число вдів та одиноких жінок. Як наслідок цього зменшилась народжуваність дітей, їхня кількість під час Першої світової війни була найменшою за весь період – 2,68 відсотка. Незважаючи на ці процеси населення Лівобережної України невпинно збільшувалося. Відбувалося це в основному за рахунок осілих біженців із західних регіонів. Лише у 1916 р. понад 100 тис. осіб осіли у містах і селах Полтавщини та Чернігівщини.

Список опублікованих праць за темою дослідження

1. Качмала В. Демографічні зміни на Лівобережній Україні на початку ХХ ст. / Вікторія Качмала // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Випуск 4. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 126 – 135.
2. Качмала В. І. Інтенсифікація міграційних процесів селянства Лівобережної України на початку ХХ ст. / В. І. Качмала // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2008. – № 2. – С. 130 – 136.
3. Качмала В. Соціально-економічна еволюція населення Лівобережної України на початку ХХ ст. / Вікторія Качмала // Київська старовина. – 2008. – № 4. – С. 20 – 27.
4. Качмала В.І. Зародження статистики в Україні / В. І. Качмала // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 162 – 169.
5. Качмала В. Економічні чинники трансформації соціального становища селянства Лівобережної України на початку ХХ ст. / Вікторія Качмала // Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст. – 2009. – Вип. ХVІ. – С. 57 – 64.
6. Качмала В. Рецепція культурно-освітніх ідей М. П. Драгоманова на Лівобережній Україні початку ХХ ст. / Вікторія Качмала // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Збірник наукових праць. – 2010. – Випуск 6: Ювілейний випуск до 175-річчя НПУ імені М.П. Драгоманова. – С. 77 – 83.
7. Качмала В. Статистика – наука про відображення динаміки життя населення (на основі матеріалів Першого Всеросійського перепису населення 1897 р.) / Вікторія Качмала // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. Житомир: Полісся, 2009. – Т. 2. – С. 166 – 173.

8. *Качмала В. І.* Відлуння соціально-економічних перетворень гетьмана І. Мазепи на економічний розвиток Лівобережної України на початку ХХ ст.: матеріали Міжнар. наукової конф. [«Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії»], (Київ – Батурин, 2008.). – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 261 – 268.

Анотації

Качмала В. І. Демографічні та соціально-економічні зміни на Лівобережній Україні на початку ХХ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07. 00. 01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2010.

У дисертації висвітлюються демографічні та соціально-економічні зміни на Лівобережній Україні на початку ХХ ст. На основі широкого кола архівних джерел, матеріалів преси, історіографічної бази дослідження здійснено аналіз особливостей соціального складу мешканців регіону, чинників діяльності сільського населення та впливу аграрних реформ П. Столипіна на мешканців Лівобережжя. Розкриваються демографічні зміни у народжуваності, сімейних стосунках, смертності, міграційних процесах та тривалості життя мешканців регіону напередодні та під час Першої світової війни. Досліджується вплив соціальних проблем на економіку Полтавської та Чернігівської губерній, проведено паралель між економічною кризою та наростанням соціальної напруги.

У дисертації обгрунтовано тезу про те, що перед початком Першої світової війни сільське населення відіграло вирішальну роль у контексті соціально-економічних змін та вирішувало проблему демографії. Зроблено комплексне дослідження ролі та місця населення Полтавської та Чернігівської губерній у соціально-економічній структурі суспільства з 1900 до 1917 рр.

Доведено, що для населення регіону був характерний доіндустріальний тип відтворення, а це – висока народжуваність, великий відсоток працюючого населення і така сама висока смертність.

Ключові слова: соціально-економічне становище, населення Лівобережної України, демографічні зміни, народжуваність, міграції, природний приріст, життєвий рівень, побут.

Качмала В. И. Демографические и социально-экономические изменения на Левобережной Украине в начале ХХ в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – К., 2010.

В диссертации освещаются демографические и социально-экономические изменения на Левобережной Украине в начале ХХ в. Анализируются основные демографические показатели: рождаемость, вступление в брак, смертность,

количество населения по возрастным категориям, миграции, социально-экономические изменения, жизненный уровень жителей Левобережья до и во время Первой мировой войны. Проанализировав научную литературу, диссертантка дала характеристику архивных источников, а также использовала материалы прессы. Установлено, что проблема демографических и социально-экономических изменений Полтавской и Черниговской губерний не была предметом специального изучения.

Раскрывается влияние столыпинской аграрной реформы на жизненный уровень и экономическое состояние населения изучаемого региона. Показано, что попытки царской власти решить проблему аграрного перенаселения завершились неудачным поражением. Впервые в украинской историографии усовершенствованы данные о развитии статистической науки на Левобережной Украине в начале XX в., проведена классификация статистических материалов переписи населения Полтавской и Черниговской губернии за 1897 г., 1910 г., 1916 г.

Автором установлено влияние социально-экономических факторов в условиях роста политической нестабильности на демографическую ситуацию. Рассмотрены вопросы о доходах населения подчеркивающие при этом характер и объемы потребления продуктов питания, товаров первой необходимости, разнообразных бытовых услуг.

Сделан вывод, что перед началом Первой мировой войны сельское население Левобережной Украины играло основную роль в контексте социально-экономических отношений, позитивно решало проблему демографии. Однако нестабильность жизни изменила формировавшийся десятилетиями быт населения: увеличился возраст желающих создать семью, в городах появились пары живущие в гражданском браке, уменьшилось количество новорожденных, работающие на производстве женщины становились распорядителями семейного бюджета, возникла диспропорция между женским и мужским населением, особенно во время Первой мировой войны.

Средняя продолжительность жизни составляла 33 года. Характерным для этого периода были большой процент детей и работающего населения. Это свидетельствует о том, что для населения Левобережной Украины в начале XX в. остался доиндустриальный тип воспроизводства, для которого характерны высокая рождаемость и такая же высокая смертность.

Первая мировая война внесла дестабилизацию в социально-экономическую ситуацию региона, нарушила демографическую стабильность. Массовая мобилизация подтолкнула к уничтожению сельського хозяйства на Левобережье. К 1917 г. почти 40 % хозяйств остались без мужской силы. Крестьяне массово продают землю и мигрируют в города. За этот период количество городских жителей выросло на 12 %. Значительно увеличилось число жителей за счет беженцев с западных регионов. Только в 1916 г. на территории Полтавской и Черниговской губерний осело около 100 тыс. человек. По инициативе губернских администраций установлено граничные цены на продукты питания и товары первой необходимости. В Черниговской губернии была введена карточная система, однако и это не исправило ситуацию, состояние в экономике с каждым

днем становилось критичнее. Неуверенные действия правительства свидетельствовали о всеобщем хаосе и социальном взрыве, что привело к революции в феврале 1917 г.

Ключевые слова: социально-экономические отношения, население Левобережной Украины, демографические изменения, рождаемость, миграции, природный прирост, жизненный уровень, быт.

Kachmala V. Demographic and socio-economic change in Left-Bank Ukraine in the early XX c. – Manuscript.

The thesis for the scientific degree of a Candidate of Historical Sciences. Specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National M. Dragomanov National Pedagogical University. – Kyiv, 2010.

This dissertation thesis bases on exploration of demographic and socio-economic changes in Left-Bank Ukraine on the early XX century. Based on wide range of archival sources, press materials, research base historiographic analysis of the social features of the region, factors of the rural population and the impact of agrarian reform of P. Stolypin on resident of Left-Bank Ukraine. The reveal demographic change in fertility, marriage, death, quantity changes by age, migration the standart of living before and during I World War. Studed influence social problem on the economic Poltava and Chernigiv provinces a parallel between economic crisis and the rise of social tension.

The dissertation thesis substantiates the idea that before the I World war the rural population has played a crucial role in the context of socio-economic changes and decision problem demographic. A comprehensive study has been made of the role and place of the population of Poltava and Chernigiv provinces to the socio-economic structure of society from 1900 to 1917.

It is proved that for region was characteristic a pre-industrial reproductive cycle, such as nigh nativity, a large percentage of the working population and the same great mortality.

Key words: socio-economic change, the population of Left-Bank Ukraine, demographic changes, fertility, migration, welfare, living standards, mode of life.